

УДК 94(477)(092)О. Лотоцький: 061.22НТШ

*Марина ЧЕБАН***ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ ЯК ЧЛЕН НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (НА МАТЕРІАЛАХ
ЦДІА УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ)**

За останнє двадцятиліття набуває популярності вивчення інтелектуальних біографій видатних українців, громадсько-політична, культурно-освітня, наукова діяльність яких замовчувалася в радянські часи. До таких постатей належить Олександр Гнатович Лотоцький – відомий державно-політичний діяч, учений, видавець, публіцист, доробок якого висвітлили у своїх роботах сучасні дослідники Василь Швидкий¹, Оксана Дудко², Галина Михайленко³, Геннадій Стрельський⁴. Так, В. Швидкий висвітлив доєміграційний період діяльності вченого; О. Дудко зосередила увагу на польському періоді його життя; Г. Михайленко представила інтелектуальну біографію; Г. Стрельський проаналізував науковий доробок. У дослідженнях сучасні історики опиралися на матеріали з архівів і бібліотек Києва (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний історичний архів України, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України), Варшави (Archiwum Główny Akt Nowych, Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego), Санкт-Петербурга (Інститут російської літератури РАН) та Москви (Російський державний історичний архів), оминаючи джерела львівських архівів.

¹ Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. Швидкий. – Київ, 2002. – 366 с.

² Дудко О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): дис. ... кандидата іст. наук: 00.00.01 / Оксана Дудко. – Київ, 2005. – 193 с.; *Ії жс.* Польський період життя і діяльності Олександра Лотоцького (1928–1939 рр.) / О. Дудко // *Ukrainika-Polonica.* – Київ; Житомир, 2008. – Вип. 2. – С. 167–176.

³ Михайленко Г. Науково-громадська діяльність О. Лотоцького в контексті культурного життя української еміграції в Центрально-Східній Європі / Г. Михайленко // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 4. – С. 254–263; *Ії жс.* Біографічні нариси у творчій спадщині Олександра Лотоцького / Г. Михайленко // *Південний архів: зб. наук. праць. Серія: Історичні науки.* – Херсон, 2008. – Вип. 28–29. – С. 248–256.

⁴ Стрельський Г. О. Г. Лотоцький і його мемуари / Г. Стрельський // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методик.* – Київ, 2006. – Число 13. – Ч. 1. – С. 293–306; *Його жс.* Видатний український політичний діяч, дипломат, вчений-історик, письменник (О. Г. Лотоцький) / Г. Стрельський // *Актуальні проблеми слов'язнознавства.* – Київ, 2004. – Ч. 2. – С. 101–110.

Поряд із цими важливими, на нашу думку, є й джерела з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), характеристика яких і є метою статті. Ці документи, що висвітлюють різнопланову діяльність та наукові зацікавлення О. Лотоцького, можна поділити на декілька груп: автобіографічні матеріали, офіційне й приватне листування, наукові праці. Всі вони стосуються участі вченого в діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ) та співпраці з представниками львівського історичного середовища: Миколою Андруссяком, Володимиром Гнатюком, Іваном Кревецьким, Володимиром Левицьким та ін. Залучення до наукового обігу цих матеріалів дасть можливість розширити уявлення про роль О. Лотоцького в діяльності НТШ та УНУ (Українському науковому інституті у Варшаві), відстежити взаємовпливи його наукових студій та громадсько-політичної діяльності.

Співпрацювати із заснованим у 1892 р. НТШ у Львові Олександр Лотоцький почав ще будучи студентом Київської духовної академії – з 1894 р. на сторінках “Записок НТШ” з’явилися його рецензії та дослідження, а в 1900 р. за рекомендацією Михайла Грушевського він став дійсним членом цього товариства. Як відомо, в 1900 р. О. Лотоцький переїхав із Києва до Петербурга, де працював урядовцем державного контролю. Обіймаючи високу посаду, він докладав чимало зусиль для друку українських видань за умов цензурних утисків, був членом Комісії Російської академії наук для складання “Записки об отмене стеснений печатного малорусскаго слова” та з перекладу Євангелія на українську мову⁵.

Відзначимо, що в цей же час дійсними членами НТШ обрано таких відомих галичан: Івана Франка, Володимира Гнатюка, Костя Левицького, Володимира Охримовича, Кирила Студинського, Степана Томашівського; та наддніпрянців: Володимира Антоновича, Федора Вовка, Олександра Кониського, Юхима Сіцінського, Олександра Черняхівського, Якова Шульгина й ін. Це свідчить про те, що товариство під керівництвом М. Грушевського стало всеукраїнською науковою організацією. Згідно з його статутом, закордонні члени могли брати участь і головувати на загальних зборах через відпоручників, яким вони передавали свій голос. Це мало важливе значення для наддніпрянських науковців, які не мали змоги систематично відвідувати збори НТШ. Неодноразово використовував це право й О. Лотоцький. Із протоколів за 1904 р. видно, що вченого, який на той час проживав у Петербурзі, на зборах представляв лікар, референт друкарні НТШ, син українського посла до першого австрійського державного сейму у Кромержі в 1848 р. Василя Гарматія Григорій Гарматій⁶. Наступного 1905 р. Олександр Лотоцький повідомляв віділ НТШ, що його представлятиме етнограф і літературознавець

⁵ Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 41–65.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). – Оп. 2. – Спр. 1 (Протоколи загальних зборів членів товариства від 7 квітня і 29 червня 1904 р. Робочі екземпляри. Автографи і списки присутніх членів). – Арк. 1, 1 зв., 15, 16, 23, 52 зв.; Оп. 1. – Спр. 400 (Листи членів товариства про неможливість взяти участь у роботі загальних зборів. 1900–1905). – Арк. 21.

Юрій Кміт⁷. На загальних зборах 2 листопада 1923 р. вчений передавав свій голос історику та бібліографу, директору бібліотеки товариства Іванові Кревецькому⁸.

Майже відразу після обрання дійсним членом товариства Олександрові Лотоцькому довелося виступити розпорядником заповіту свого вчителя, колеги і приятеля письменника, педагога та громадського діяча Олександра Кониського – не лише одного із засновників товариства, а й стратега цієї першої української наукової інституції.

Як згадував О. Лотоцький, О. Кониський залишив два заповіти. За одним закріплював за ним право на видання своїх літературних творів, побоюючись, що родина, яка неприхильно ставилася до його поглядів, могла перешкодити їх виданню. За іншим передавав О. Лотоцькому як виконавцеві його волі все майно⁹. Прагнучи пришвидшити набуття НТШ статусу академії наук О. Кониський виділив 10 тис. крб на створення Української академії наук у Львові, за умови що її буде засновано не пізніше, ніж за 10 років після його смерті. У разі не виконання цієї умови гроші мали перейти у власність Чернігівського губернiального земства на заснування школи в його рідному селі Переходівка. Дбаючи про науковий потенціал майбутньої академії, О. Кониський призначив НТШ 5 тис. крб на заснування на філософському факультеті Львівського університету іменної стипендії на його честь. Також 1 тис. крб виділив на премію тому, хто на столітні роковини народження Т. Шевченка складе найкращу біографію поета. На потреби бібліотеки товариства та придбання нових видань вчений призначив по 500 крб НТШ у Львові та Товариству ім. Шевченка в Петербурзі. Кошти, які мали залишитися після виконання його волі, доручив О. Лотоцькому витратити на “благородні” цілі¹⁰.

Справа затвердження заповіту, через протест родини, найперше вдови Марії Кониської, якій чоловік не заповів нічого, затягнулася майже на 15 років. У зв'язку з тим, що терміни, визначені вченим, минули, 10 тис. отримало Чернігівське губернiальне земство, проте оскільки на заснування школи необхідно було витратити значно більшу суму (100–200 тис.), то її так і не було відкрито. Минули терміни і за іншими пунктами заповіту, так, наприклад, премію за біографію Т. Шевченка не вручили, бо її так вчасно і не написали. У підсумку НТШ отримало лише 5 тис. на заснування іменної стипендії та кошти, призначені на розвиток бібліотеки¹¹.

Серед матеріалів історичного архіву у Львові збереглося вісім листів О. Лотоцького до виділу товариства за період із січня по червень 1914 р., де вчений

⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 400 (Листи членів товариства про неможливість взяти участь у роботі загальних зборів. 1900–1905). – Арк. 35.

⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 219 (Листування з членами товариства про видання праць. 1920–1925). – Арк. 25–26.

⁹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 176.

¹⁰ Там само. – С. 177–178; *Панькова С.* Заповіти Олександра Кониського / С. Панькова // Вісник НТШ. – Львів, 2011. – Ч. 46. – С. 26–30.

¹¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 1. – С. 177–178.

повідомляв про закінчення суду та вирішення справи зі заповітом¹². Зокрема інформував дирекцію НТШ про передачу до Українського наукового товариства в Києві частини бібліотеки О. Кониського та просив, щоби книги зберігалися у книгозбірні окремо – “мали свій окремий каталог, свою окрему нумерацію, і, по можливості, свою окрему шафу”¹³. З таким самим проханням звертався він і до дирекції бібліотеки НТШ, яка успадкувала іншу частину видань.

Як відомо, Бібліотека НТШ посідала третє місце серед львівських бібліотек і мала найбільшу систематизовану колекцію українки з кінця XIX – початку XX ст. у світі. До її збірки входили українські друки (старі й нові), наукова література різними мовами, існували також окремі відділи рукописів, стародруків, рідкісної книги та картографії, як депозити зберігалися збірки різних осіб й організацій. Її читачами були передусім дійсні члени товариства і студенти-українці, нерідко книгозбірню відвідували вчені німецької та єврейської національностей¹⁴. Науковці, що перебували поза Львовом, часто зверталися до директора і працівників із проханням переслати в користування необхідні книги або зробити витяги з них. Так, на прохання колег М. Грушевського, М. Кордуби, В. Кубійовича необхідні фрагменти з тих чи тих видань виписував урядовець бібліотеки М. Андрусак¹⁵. Неодноразово звертався (з Києва, Петербурга, Бухареста, Праги, Варшави) до директора бібліотеки Івана Кривецького й Олександр Лотоцький. Зокрема для написання наукових праць просив надіслати курси церковного права відомих російських вчених-богословів Миколи Суворова, Олексія Павлова, Іллі Бердникова, “Каталог видань Української академії наук”, “Етнографічний збірник”, “Записки НТШ”, “Хроніку НТШ”, газети “Нову зорю” і “Нову раду” й інші видання. Листування засвідчує, що вчений повертав видатки товариства, витрачені на пересилку необхідної літератури¹⁶. У 1933 р. до І. Кривецького звертався він також із проханням

¹² ЦДДАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 586 (Журнал вхідної кореспонденції). – Арк. 17, 20, 24, 26, 28, 32; Спр. 980 (Листи наукових співробітників про придбання літератури). – Арк. 73–73 зв.; Спр. 274 (Листи про обмін рукописами і літературою). – Арк. 8–8 зв.

¹³ ЦДДАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 274 (Листи про обмін рукописами і літературою). – Арк. 8–8 зв.

¹⁴ Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Каталог-інформатор / Г. Сварник. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. – С. 8–9; *Ї ж.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка / Г. Сварник // Наукове товариство ім. Шевченка. Енциклопедія. – Львів, 2012. – Т. 1: А–Бібл. – С. 315–329; Хроніка НТШ у Львові (1.01.1935–25.12.1937). – Львів, 1937. – Ч. 73. – С. 73–75.

¹⁵ ЦДДАЛ України. – Ф. 388 (Микола Андрусак, дійсний член НТШ, бібліотекар Бібліотеки НТШ у Львові, професор Українського Вільного Університету). – Оп. 1. – Спр. 32 (Листи М. Грушевського). – Арк. 1–5; Спр. 35 (Листи Кокорудза І., Копержинського К., Кордуби М. і Кривецького І. 1928–1939). – 12 арк.; Спр. 36 (Листи Кубійовича В.). – 17 арк.

¹⁶ ЦДДАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 218 (Листування з членами товариства про видання праць. 1920–1925). – Арк. 39 зв.; Спр. 899 (Листи Українського наукового інституту в Варшаві про обмін літературою). – Арк. 2–8; Спр. 974 (Листи наукових співробітників про придбання літератури. 1929–1930). – Арк. 114; Спр. 976 (Листи наукових співробітників про придбання літератури. 1933–1934). – Арк. 18, 39; Спр. 171 (Листування з дирекціями польських і закордонних інститутів. 1933–1938). – Арк. 6; Спр. 217 (Листування з членами

дозволити користуватися бібліотекою та не відмовити в компетентних вказівках і порадах його учневі Ю. Кульчинському¹⁷. Зі збереженого листування відомо, що О. Лотоцький як директор Українського наукового інституту у Варшаві передавав у тимчасове користування з архіву до Бібліотеки НТШ 28 листів Лесі Українки до Михайла Драгоманова. При цьому зазначав, що ці матеріали з приміщення інституту не видаються “і виняток з того робимо лише для Вас, бо почуваємо себе безмірно перед Вами вдячними”¹⁸. Одночасно висував вимоги, за якими користуватися ними можна буде лише у приміщенні Бібліотеки товариства; особа, що їх використовуватиме, повинна повідомити, що саме використала, й уникати значних цитат із листів. Також зазначав, що документи передають у користування на три тижні і до 15 листопада 1935 р. їх необхідно повернути до Варшави.

О. Лотоцький як директор УНІ в 1937 р. із подібним проханням звертався до Президії НТШ. Для опрацювання біографії Т. Шевченка, що готувалася як перший том повного видання творів поета, дирекція УНІ просила позичити вирізки з журналів та газет, що їх зібрав О. Кониський, які зберігалися в Архіві НТШ. Директор УНІ запевняв, що матеріали не будуть виносити з помешкання інституту, та брав відповідальність за їх цілісність, зазначивши також, що ними користуватиметься упорядник бібліографії Павло Зайцев¹⁹.

Як відомо, повне видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах планувалося видати на відзначення 75-ї річниці смерті поета. До його редакційної колегії увійшли знані науковці, що репрезентували академічне й літературне середовище Варшави, Кракова, Львова, Праги і Берліна. Спеціальну комісію очолював О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцького обрано секретарем, а П. Зайцева – редактором. Із запланованих 16-ти томів творів поета було видано 13, разом із кореспонденцією, щоденником, перекладами творів іноземними мовами. Відзначимо, що це видання й на сьогодні є гідним прикладом археографічних публікацій²⁰.

Серед матеріалів фонду НТШ збереглося також чимало листів до директора бібліотеки НТШ Івана Кревецького від директора бібліотеки УНІ Євгена Гловінського з проханням позичити необхідні як самому О. Лотоцькому, так і іншим співробітникам УНІ книги та щодо їх повернення²¹. Вчений розумів важливість книгозбірні для науковця, тому заснував і розбудовував її при інституті. Складалася

товариства про видання праць. 1920–1925). – Арк. 5, 10 зв.; Спр. 203 (Листування з членами товариства про видання праць. 1903). – Арк. 10–10 зв.; Спр. 206 (Листування з членами товариства про видання праць. 1906). – Арк. 33.

¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 976 (Листи наукових співробітників про придбання літератури. 1933–1934). – Арк. 58.

¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 899 (Листи Українського наукового інституту в Варшаві про обмін літературою). – Арк. 27.

¹⁹ Там само. – Арк. 48.

²⁰ *Козак С. Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939) / С. Козак // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ, 2012. – Вип. 22. – С. 59–68.*

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 899 (Листи Українського наукового інституту в Варшаві про обмін літературою). – Арк. 3–7.

вона переважно із книг з українознавчої тематики й обслуговувала понад 300 читачів, і стала важливим осередком українознавства у Варшаві.

Значна частина збереженого у ЦДІА України у Львові листування висвітлює співпрацю історика з НТШ вже як директора УНІ. Відзначимо, що перш ніж оселитися у Варшаві О. Лотоцький брав активну участь в українському національному русі: з 1908 р. був членом Товариства українських поступовців, у квітні 1917 р. виступив одним з ініціаторів створення Української Національної Ради в Петрограді й очолив її виконавчий комітет. У цей же час Тимчасовий уряд призначив його на посаду губернського комісара окупованих російськими військами Буковини і Покуття. Після відступу російських військ та ліквідації комісаріатів він переїхав до Києва, де увійшов до нового складу Генерального секретаріату Тимчасового уряду як Генеральний писар. При уряді гетьмана П. Скоропадського О. Лотоцький був міністром віросповідань, а потім Комісаром міністерства культів у уряді Директорії. Його турбували відсутність контролю над російським єпископатом, що мав можливість шляхом самоуправства і зловживань шкодити українським національним інтересам, та політичне спрямування церковної ерархії, яке він сподівався реформувати через проголошення урядом автокефалії Української Православної Церкви (УПЦ). З січня 1919 р. до березня 1920 р. О. Лотоцький перебував у Константинополі як надзвичайний посол УНР в Туреччині зі спеціальною місією ведення переговорів із Вселенським Патріархом про визнання автокефалії УПЦ. Однак втілити задуми в життя йому не вдалося – на вимогу уряду довелося залишити Константинополь та емігрувати спершу до Відня, потім Праги й, нарешті, до Варшави²². У 1929 р. у місцевому університеті він влаштувався викладачем на кафедрі церковного права, а невдовзі очолив новостворений УНІ. Ця науково-дослідна установа виконувала важливу роль в ініціюванні та проведенні наукових досліджень з історії права, економіки, літератури, мови, культури, Церкви, політичної й філософської думки в Україні. Серед активних співробітників інституту відзначимо Романа Смаль-Стоцького, Валентина Садовського, Богдана Лепкого, Василя Біднова, Павла Зайцева та ін.²³

В УНІ успішно діяли семінари (економічний, філологічний і шевченкознавства) та постійні комісії: правнича, історії літератури, дослідження історії українського руху, дослідження польсько-українських взаємин, перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову. Останню за ініціативи О. Лотоцького створено в 1932 р. Він ж став заступником голови Комісії для перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, яку очолював Варшавський архієпископ і Польський митрополит Діонісій Валединський, а секретарями був спершу В. Біднов, потім – Д. Дорошенко. У ній члени-спеціалісти працювали у двох філіях: у Луцьку – під керівництвом єпископа Полікарпа та в Кременці – під протекторатом архієпископа Олексія і керівництвом проф. Михайла Кобрини. Про поважні результати її роботи дізнаємося з матеріалів, надісланих О. Лотоцьким до редакції львівської щоденної газети “Діло”, в якій він звітував, що 6 лютого 1936 р.

²² Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 156–196.

²³ Потульницький В. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) / В. Потульницький // Український археографічний щорічник. – 1999. – № 3–4. – С. 356–361.

у приміщенні УНІ у Варшаві відбулися збори комісії під головуванням митрополита Діонісія Валединського. Так, члени луцької підкомісії опрацьовували переклади Панахиди, Похорону мирян і дітей, Чинів хрещення, заручин та вінчання, Акафістів Господові нашому Ісусу Христу, Пресвятій Богородиці та Преподобному Йову, а кременецької – перекладали Святе Письмо. Окремо відзначив вчений переклад Псалтиря, який зробив М. Кобрин, взявши за основу грецький текст Семидесяти. О. Лотоцький також зазначив, що варшавська підкомісія переклала Літургію святого Йоана Золотоустого та продовжувала роботу над перекладом Літургії святого Василя Великого та святого Григорія Двоєслава²⁴.

Збережене в архівній збірці листування висвітлює ще один важливий аспект співпраці УНІ і НТШ – видавничу діяльність. Як відомо, друк більшості видань УНІ О. Лотоцький доручав друкарні НТШ, тим самим допомагав і матеріально підтримував товариство, адже це було однією зі статей його прибутку. Наявні кошториси відображають не лише вартість того чи того видання, а й дають змогу простежити терміни виконання замовлень, форми і зміст друкарських послуг²⁵. Серед досягнень інституту відзначимо понад 70 томів видань, зокрема “Нарис історії України” (Д. Дорошенка), “Діярій гетьмана Пилипа Орлика” (за ред. Я. Токаржевського), “Гетьман Пилип Орлик” (Б. Крупицького), “Українсько-московські договори XVII–XVIII ст.” (А. Яковлева), “Мапа українських діалектів” (І. Зілинського), “Кооперація на Україні” (І. Івасюка)²⁶. Під грифом інституту побачили світ також численні праці О. Лотоцького з церковного права та чотири томи спогадів “Сторінки минулого”²⁷.

Як громадсько-політичний діяч та заступник голови еміграційного уряду УНР Олександр Лотоцький допомагав голові НТШ (1932–1935), математику Володимирові Левицькому зустрічатися у Варшаві з міністрами освіти та фінансів у справі підвищення дотацій на діяльність товариства. Відомо, що в міжвоєнний період воно переживало не кращі часи. Післявоєнне відродження НТШ проходило в умовах адміністративно-політичних утисків та економічної дискримінації з боку польської влади, що призвело до спаду в дослідницькій і видавничій діяльності. Відчутним був і брак фінансування. Виділ товариства розумів, що для подальшого розвитку

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 779 (Редакція української газети “Діло” у Львові). – Оп. 1. – Спр. 87 (Інформація О. Лотоцького про працю Комісії для перекладу Святого Письма та богослужбових книг на українську мову). – Арк. 1–3.

²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 171 (Листування з дирекціями польських і закордонних інститутів. 1933–1938). – Арк. 98, 100.

²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 618 (Листування дирекції друкарні з Українським науковим інститутом у Варшаві про виконання замовлень і фінансові розрахунки). – Арк. 9.

²⁷ Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – 320 с.; *Його ж.* Автокефалія. Засади автокефалії / О. Лотоцький. – Варшава, 1935. – Т. 1. – 208 с.; *Його ж.* Автокефалія. Нарис історії Автокефальних церков / О. Лотоцький. – Варшава, 1938. – 560 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. 1. – 288 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1933. – Т. 2. – 488 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Т. 3. – 396 с.; *Його ж.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1939. – Т. 4: В Царгороді. – 176 с.

наукової діяльності необхідно заручитися належною підтримкою польського уряду, тому всіляко шукав можливості для зустрічей у Варшаві з прем'єр-міністром, міністром освіти і віросповідань та міністром фінансів. Із листів О. Лотоцького до В. Левицького дізнаємося про сприяння варшавського історика в організації таких аудієнцій, поради щодо підготовки товариством меморандуму із зазначенням його потреб. Інформував він також і про власні приватні переговори з варшавськими чиновниками. Зокрема в листі від 14 березня 1934 р. писав, “що мав змогу говорити в матеріальних справах товариства. Сталого підвищення дотацій не можна здобути. Але додаткові підмоги можуть бути часові. Тому, гадаю, що можна було б просити сталого підвищення з зазначенням, що коли б те було неможливе, то прийти на поміч бодай часовими підмогами”²⁸. Вже за тиждень він повідомляв про аудієнцію до міністра, після якої в “соймі почалися дебати з приводу законопроектів, там дуже трудно було... Послана сума має характер випадковий. Уживемо способів, щоб з нового бюджетного року підмога мала характер постійний”²⁹. Уже наступного 1935 р. на аудієнції до Варшави їздив новообраний голова товариства Іван Раковський. Хоч виділені урядові дотації дещо покращували фінансову ситуацію, проте товариству і надалі бракувало щонайменше 1 тис. зл. щомісяця.

В історичному архіві Львова збереглося також листування вченого з львівськими колегами щодо видавничої діяльності. Зокрема з листа до мовознавця та мистецтвознавця Володимира Гнатюка дізнаємося, що Олександра Лотоцького запрошували подати статтю до тому “Записок НТШ” на честь Михайла Грушевського. Вчений зазначав, що “взявся б написати спомини про останні часи перебування М.С-ча у Києві перед виїздом його у Галичину; мені здається се було б цікаво, але се не легка річ, бо писати про все, навіть, може, про саме цікавіше, тепер не можна з причин трохи особистих, а, здебільшого, загальних. Замітка ся думаю була б невелика – карток 4–5 але зараз і на таку не можу спромогтися за браком часу”³⁰. У зазначеному томі статті О. Лотоцького немає, очевидно, із названих причин він все ж таки не зміг її підготувати. Однак згодом все ж написав замітки про наукову та громадсько-політичну діяльність видатного українського історика³¹. Стосунки та співпрацю з М. Грушевським вчений висвітлював також і в чотири томнику спогадів “Сторінки минулого”. 6 грудня 1934 р. на жалобній церемонії в УНІ у Варшаві з приводу смерті М. Грушевського О. Лотоцький виголосив промову “Михайло Грушевський як постать історична в українському національному житті”³².

В особовому фондї (388) історика та бібліотекаря НТШ Миколи Андрусяка є три листи від Олександра Лотоцького. У них він інформував колегу про публікацію

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 771 (Левицький Володимир). – Оп. 1. – Спр. 44 (Листи О. Лотоцького. 1932–1934). – Арк. 10.

²⁹ Там само. – Арк. 12.

³⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2277 (Листи до В. Гнатюка. 1899–1921). – Арк. 62–62 зв.

³¹ *Лотоцький О.* На общественномъ посту. М. С. Грушевскій, какъ общественный деятель / О. Лотоцький // Украинская жизнь. – 1916. – № 12; *Łotocki A.* Michał Hruszewski / A. Łotocki // Czas. – 1934. – № 358.

³² Останні хвилини М. Грушевського і вшанування його пам'яті // Тризуб. – 1934. – № 46–47.

його статті, яка мала бути надрукована у збірнику на початку 1937 р. Очевидно, йшлося про публікацію Миколи Андрусяка, присвячену постаті гетьмана Івана Мазепи, яку опубліковано у збірнику з видавничої серії “Праці Українського наукового інституту у Варшаві”³³. Інші два листи датовані 1938 р., у них О. Лотоцький писав, що повертає авторові рукопис праці, “бо друкувати її в нинішніх умовах неможливо”³⁴. На жаль, про яку саме публікацію М. Андрусяка мовилося невідомо.

Окрім офіційного і приватного листування вченого, у львівських книгозбірнях є також дві автобіографії О. Лотоцького, які дають змогу відтворити основні віхи життя та діяльності вченого. Перша написана й надіслана до секретаріату НТШ наприкінці 1923 р. Відзначимо, що в ній історик стисло описав головні періоди життя: здобуту освіти, урядові посади, громадсько-політичну, наукову та видавничу діяльність³⁵. Для історіографів і бібліографів цінним є перелік праць вченого й зазначені в ньому псевдоніми (О. Білоусенко, О. Подоляк, О. Любенький, О. Липовець, О. Чижик, Новий Нестор, Б. Чорноморець, Spectator) та криптоніми (“І. О. Л.”, “О. Л.”), якими він підписував свої дослідження. Рукопис автобіографії не датований, час написання встановлено за бібліографією праць вченого та віднайденим супровідним листом до неї³⁶. Ще одна його автобіографія збереглася серед фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України. На відміну від попередньої написана вона польською мовою, рукопис її теж не датований. Відповідно до змісту можна припустити, що укладена вона в 1924 р.³⁷

Окремо розглянемо низку рукописів наукових статей О. Лотоцького, надісланих до редакції авторитетного львівського видання “Записки НТШ”. Вони засвідчують високий рівень ерудиції та різновекторність зацікавлень вченого й присвячені переважно історії Церкви та канонічного права. Історією Церкви він захопився ще під час навчання в Київській духовній академії. У мемуарах О. Лотоцький згадував, що обрав тему випускної праці “про моральний стан духовенства в XVIII ст. Спинився я на ній тому, що взагалі інтересувався добою XVIII ст. в історії нашої церкви, коли на неї безупинно падали все нові і нові репресії... Мав я на увазі спинитися головню на життя духовенства українського, при чому для з’ясування морального його обличчя, виявити наперед ті чинники, що на створення того обличчя впливали, а саме його життя матеріального, соціального та стан його освіти в порівнянні з аналогічними явищами на Московщині”³⁸. Для повноцінного розкриття обраної

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 388 (Микола Андрусяк, дійсний член НТШ, бібліотекар Бібліотеки НТШ у Львові, професор Українського Вільного Університету). – Оп. 1. – Спр. 37 (Листи Лева В., Левицького К., Лотоцького О., Лукіяновича Д., Люка К.). – Арк. 9.

³⁴ Там само. – Арк. 13.

³⁵ Чебан М. Автобіографія О. Лотоцького з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові / М. Чебан // Православний вісник. – 2004. – № 3–4. – С. 44–49.

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 248 (Листи наукових працівників про розміщення статей в ювілейному збірнику Т. Шевченка). – Арк. 18.

³⁷ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 9 (Колекція окремих надходжень). – Од. зб. 1228 (Біографія та бібліографія наукових праць О. Лотоцького. 1924). – 2 арк.

³⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 1. – С. 144.

теми йому довелося опрацювати не лише опубліковані дослідження, а й чимало рукописів з архіву Київської духовної консисторії. Доступ до джерел Браїловського та Богуславського монастиря О. Лотоцький мав за сприяння батька, який певний час був там священником. Опрацювавши їх, студент видав низку цінних розвідок, серед яких “Къ історії Браїловскаго монастиря”, “Виннице-Браїловскій женскій монастирь”, “До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії” та ін.³⁹

У цей же час О. Лотоцький почав співпрацювати із “Записками НТШ” у Львові. Одним зі задумів голови товариства М. Грушевського було створення бібліографічного відділу при “Записках НТШ” із метою збирання та публікування у виданні відомостей про все, що друкувалося про Україну. Для цього у Львові, Києві й інших містах він підбирав співробітників-бібліографів, між якими розподілив бібліографічну працю по всіх галузях наукової літератури. О. Лотоцький відповідно до своїх зацікавлень шукав видання з релігійної тематики. Як згадував вчений, “матеріал той розкидано було по численних виданнях – не тільки духовних, але й загального характеру, отже треба було стало й регулярно стежити за всією періодичною та книжковою літературою”⁴⁰. Основу таких видань становили періодичні видання духовних академій, всі єпархіальні видання на території України, видання місцевих археологічних товариств, комітетів, музеїв тощо, окремі монографічні видання. Відстежувати та рецензувати ці праці М. Грушевський доручив О. Лотоцькому. Ця потрібна, корисна й, крім того, цікава робота, як згадував вчений, вимагала багато часу й клопоту, “бо треба було перш за все матеріал сконстатувати та його роздобути, при тому своєчасно, а затим, коли не самому рецензувати його, то підшукати рецензентів”⁴¹. Значення бібліографічного відділу вже тоді оцінювалося дуже позитивно – в рецензіях на “Записки НТШ” науковці часто відзначали його повноту і користь.

Серед редакційних матеріалів журналу “Літературно-науковий вісник” збережено два рукописи вченого “Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.”⁴² і “Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.”⁴³, хоча обидві ці праці опубліковані в “Записках НТШ”⁴⁴.

Дебютував у львівському науковому збірнику О. Лотоцький статтею “Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.”. Він зазначав, що серед ознак Руської Церкви особливої уваги заслуговує діяльність крилосу, основи якого коріняться в

³⁹ *Його жс.* Къ історії Браїловскаго монастиря / О. Лотоцький // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1894. – Ч. 38; *Його жс.* Виннице-Браїловскій женскій монастирь / О. Лотоцький // Церковныя Ведомости. – 1896. – Ч. 40; *Його жс.* До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Львів, 1894. – Т. 4. – С. 198–199.

⁴⁰ *Його жс.* Сторінки минулого. – Т. 1. – С. 264.

⁴¹ Там само. – С. 265.

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 401 (Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”). – Оп. 1. – Спр. 75 (Статті, рецензії й огляди Лобанського О. та Лотоцького О. 1894–1900). – Арк. 1–110.

⁴³ Там само. – Арк. 111–198.

⁴⁴ *Лотоцький О.* Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст. / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 1–34; *Його жс.* Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 1–46.

устрої початкової християнської Церкви. Автор вказував на відмінності традицій Київської та Московської митрополій в організації колегіальних установ при єпископських кафедрах. Маючи просту організацію, крилос охоплював різні сфери церковного життя і разом з єпископом репрезентував церковні інтереси перед світським урядом. Вчений писав, що назва “крилос” була запозичена разом із християнством від греків і вживалася спершу, щоб “лише зазначити обов’язок церковної служби духовенства”, а з XIII ст. постійно застосовувалася щодо архиєрейських урядників⁴⁵.

Історик відзначав, що згадки про крилос загальні і фрагментарні, у більшості випадків зазначено лише факт їх існування без висвітлення внутрішнього устрою. Зокрема серед опрацьованих ним джерел не було жодного, де б докладно описувалася організація крилосу. Описав вчений також устрій, функції, фінансування крилосу, до складу якого належали священники кафедрального міста, міських церков, залучалися також диякони, які могли навчати майбутніх ставлеників, брати участь у соборній службі й розпоряджатися крилошанською канцелярією. О. Лотоцький відзначив, що до крилошан не належали братські священники.

Судові повноваження крилосу належали духовному суду, який у своїй діяльності опирався на, крім загальних основ – кормчої, “Ярославового свитка”, статуту та поодиноких грамот, також і на традиції звичаєвого права. Йому підлягали не лише духовні, а й світські особи в духовних справах. Кошти на його утримання надходили з різних джерел, зокрема крилосу часто дарували маєтки, прибутки з яких йшли на церковні потреби. Крилошани також отримували платню як єпархіальні урядники, соборні й парафіяльні священники. Мав крилос і власну канцелярію, печатку, архів, до якого часто віддавали на зберігання приватні документи й міські грамоти⁴⁶. Підсумовуючи, автор зазначив, що в XV–XVI ст. крилос був інституцією зі встановленим обсягом діяльності, яка здебільшого залежала від того, як крилошани відстоювали свої права перед єпископом.

Інша публікація О. Лотоцького – “Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.” – вийшла у “Записках НТШ” за два роки. Як згадував учений, українське наукове видавництво обмежувало можливості авторів до друку праць, тож більшу частину своїх студій, зокрема про матеріальне становище духовенства, його освітній стан, він публікував у російських виданнях.

У статті “Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.” він показав ставлення до духовенства російського уряду, всіх верств суспільства та духовної адміністрації. Не претендуючи на всеохопність і різносторонність публікації, О. Лотоцький прагнув подати образ суспільно-державного становища Церкви й духовенства в Московщині у XVIII ст. як взірць, за яким перероблявся церковний лад в Україні. У редакційній передмові М. Грушевський позитивно її оцінив і висловив побажання, щоб “автор тепер ближше перестудював стан українського духовенства і перейшов крок за кроком ті зміни, які воно пережило під впливом російської адміністрації і великоросійської

⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 401 (Редакція журналу “Літературно-науковий вісник”). – Оп. 1. – Спр. 75 (Статті, рецензії й огляди Лобанського О. та Лотоцького О. 1894–1900). – Арк. 1–2.

⁴⁶ Там само. – Арк. 40–57.

церковної практики; такою студією автор зробив би дуже цінну вкладку в нашу історичну літературу⁴⁷.

Поява українською мовою цих публікацій О. Лотоцького у відомих своїми проукраїнськими тенденціями “Записках НТШ” не могла не позначитися на його подальшій кар’єрі. Рада Київської духовної академії в 1896 р. винесла присуд про небажаність подальшої роботи “неблагонадійного” О. Лотоцького на педагогічній ниві. Отримавши ступінь кандидата богослов’я, випускникові довелося шукати роботу в державних установах. Однак досліджувати історію Церкви та канонічного права він не припинив і надалі продовжував друкувати свої статті в цьому авторитетному львівському науковому збірнику. Відзначимо, що О. Лотоцький був одним з активних дописувачів “Записок НТШ”, де з 1894 р. по 1925 р. надруковано 5 статей та понад 20 його рецензій і заміток⁴⁸.

Серед редакційних матеріалів “Записок НТШ” збережено рукопис праці О. Лотоцького “Церковний устав князя Володимира Великого”. Ця стаття була надрукована в ювілейному томі на честь 50-ліття заснування товариства⁴⁹. Листування О. Лотоцького до виділу НТШ висвітлює процес її написання. Так, вчений повідомляв, що, перебуваючи довший час у Празі, не мав можливості вчасно закінчити написання рукопису і просив редакцію збірника відтермінувати йому подачу матеріалу з кінця серпня на кінець жовтня 1923 р.⁵⁰. Одержавши згоду, 26 жовтня 1923 р. він надіслав до редакції статтю “Церковний устав князя Володимира Великого” й автобіографію і список наукових праць, про які вже мовилося вище. Поряд із тим звертався до редколегії з проханням обов’язково надіслати йому другу коректу статті⁵¹.

У статті О. Лотоцький зазначав, що устав князя Володимира Великого до нашого часу зберігся в різних списках, переважно з XV–XVIII ст., найстаршими серед яких вважаються два – Кормчої Московської синодальної бібліотеки № 132 та Румянцевської Кормчої № 235. З-поміж інших уставів він має першочергове загальноцерковне значення – містить правові норми, за якими визначалися компетенція церковних судів, правове становище Церкви і духовенства, право Церкви на десятину. Вчений відзначив, що більшість дослідників поділяють редакції уставу на коротку, середню та розширену⁵². Проаналізувавши його зміст, він зазначив, що передмова уставу в різних списках має певні відмінності: в українських редакціях вона “простора й штучно красномовна”, в ній згадується про вибір і прийняття віри; натомість у редакції, яку

⁴⁷ Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 38–39.

⁴⁸ Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000). – Львів, 2003. – 740 с.

⁴⁹ Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого / О. Білоусенко // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140: Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка в п’ятдесятиліття оснування (1873–1923). Праці Історично-Філософської секції. – С. 7–44.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 248 (Листи наукових працівників про поміщення статей в ювілейному збірнику. 1923). – Арк. 14.

⁵¹ Там само. – Арк. 18.

⁵² ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1602 (Стаття О. Лотоцького “Церковний устав князя Володимира Великого”). – Арк. 3–10.

опублікував російський історик Євген Голубинський, вона менша за обсягом та подає генеалогію князя Володимира. Згадував О. Лотоцький також і списки, де передмова взагалі відсутня, та схилявся до думки, що в оригіналі так і було.

Частини церковного уставу князя Володимира Великого органічно не пов'язані між собою. Так, перша, присвячена церковній десятині, встановленій князем, з іншими пов'язана лише історично як один з юридичних актів того самого князя щодо церковних справ. Вчений припускав, що її було внесено до уставу наприкінці XIII ст. на підставі інших матеріалів чи літописних згадок, або з окремого списку автентичного закону Володимира Великого про десятину, що до нашого часу не зберігся⁵³. Друга частина присвячена церковному суду, згідно з нею судова компетенція Церкви була подвійною: "...церкві підлягало все населення по спеціальним категорія справ (справи родинні, шлюбні, спадкоємні, злочини проти віри і моралі); категорії людей, що називалися церковними. При цьому передбачався спільний суд між церковними та іншими людьми"⁵⁴. Наступну частину становить постанова про доручення єпископам догляду за системою мір і ваги. Як відомо, в середньовіччі міри і ваги в різних країнах відрізнялися, що ускладнювало роботу купців. Тому в цій частині уставу зазначалося, що церковні службовці за винагороду їх перевіряли. В останній частині публікувалося закляття, спрямоване на тих, хто порушить права Церкви щодо суду, у зазначених в уставі рамках⁵⁵.

Ця публікація вченого спричинила зацікавлення та жваво обговорювалася й рецензувалася в наукових колах⁵⁶. Відзначимо, що саме за неї він удостоївся звання надзвичайного професора, яке отримав у 1923 р. за поданням професора Карлового університету у Празі Карла Кадлеця⁵⁷.

О. Лотоцький, як і більшість його сучасників-вчених, вирізнявся широтою наукових зацікавлень. Так, окрім праць з історії Церкви, йому належать "Сторінки минулого" – чотиритомник мемуарів, що охоплює найважливіші події в Україні з 70-х років XIX ст. до травня 1917 р., містить унікальний фактичний матеріал й яскраво і виразно віддзеркалює епоху. У науковому доробку О. Лотоцького – сотні літературних, публіцистичних, наукових творів – загалом майже 2 тис. публікацій. Серед них: вірші, книги для дітей (читанки, оповідання, казки), літературні огляди, рецензії, публіцистичні статті, праці з питань історії, економіки, культури,

⁵³ Там само. – Арк. 19–21.

⁵⁴ Там само. – Арк. 126.

⁵⁵ Там само. – Арк. 40–46.

⁵⁶ *Дорошенко Д.* [Рец. на]: Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 7–44 / *Д. Дорошенко* // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140: Ювілейний збірник Наукового товариства ім. Шевченка в п'ятдесятиліття оснований (1873–1923). Праці Історично-Філософської секції. – С. 149; *Зайкін В.* [Рец. на]: Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 7–44 / *В. Зайкін* // Записки Чину св. Василя Великого. – 1926. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 196–200; *Харлампович К.* [Рец. на]: Білоусенко О. Церковний Устав князя Володимира Великого // Записки НТШ. – Львів, 1925. – Т. 138–140. – С. 7–44 / *К. Харлампович* // Україна. – Київ, 1927. – № 3. – С. 175–177.

⁵⁷ *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч... – С. 198.

міжнародної політики. Крім цього, вчений писав також біографічні праці, присвячені дослідженню життєвого шляху, діяльності та творчості таких видатних діячів, як Т. Шевченко, С. Петлюра, М. Заньковецька. Рукопис статті, присвяченої 5-й річниці смерті цієї видатної української актриси й театральної діячки, збережено серед документів фонду НТШ⁵⁸. Написано її 1939 р. у Варшаві на основі матеріалів розділу, присвяченого функціонуванню українського театру наприкінці XIX – початку XX ст., мемуарів О. Лотоцького “Сторінки минулого”. Очевидно, автор прагнув опублікувати її в черговому томі “Записок НТШ”. Ймовірно, це була одна з останніх робіт, які він написав.

У статті вчений показав значення національного театру, відзначивши, що він “поруч із піснюю, та літературою, був одним з найбільш чинних засобів національного усвідомлювання українців”⁵⁹. Розумів це й Російський уряд, який спрямовував проти нього формальні репресії й адміністративні заборони, вимагаючи, щоб поряд із кожною українською трупкою діяла ще й російська. Представивши умови, в яких доводилося працювати М. Заньковецькій, він висвітлив життєвий та творчий шлях актриси, зазначив, що вона була самородком, сформованим власними силами. “М. Заньковецька принесла на українську сцену свій великий талант і виїмкову здібність схоплювати роллю та надавати їй за допомогою свого темпераменту незвичайну життєвість”⁶⁰, – згадував О. Лотоцький. Поряд із неординарними зовнішніми даними акторка мала мистецьке чуття, здатність одухотворити особу, роль якої виконувала. Навіть російські театральні критики визнавали її драматичний талант “за вищий від таланту Сари Бернар та відповідною її таланту вважали тільки Елеонору Дузе”⁶¹. Цінними є особисті спогади та враження від виступів акторки, яку О. Лотоцький мав нагоду бачити на сцені під час київських (1903) та петербурзьких гастролей (1904). Він писав, що талант М. Заньковецької виявляється однаково і в драмі, і в комедії, і навіть у легкій водевільній ролі.

Життя О. Лотоцького обірвалося у Варшаві, де йому довелося пережити початок Другої світової війни і побачити окупацію міста. Під час одного з обстрілів загорівся дах будинку, де він мешкав. Рятуючи свій архів, вчений застудився і захворів на запалення легенів, й невдовзі, 22 жовтня 1939 р., помер. Поховали його на варшавському цвинтарі “Воля”, а за 32 роки перепоховали на центральному українському кладовищі в Бавнд-Бруці (Америка)⁶².

Доля архіву привітного громадсько-політичного діяча та талановитого науковця й досі залишається невідомою. В історіографії побутує думка, що його втрачено в роки війни. Тому матеріали, що збереглися в Центральному державному

⁵⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1601 (Стаття О. Лотоцького “Марія Заньковецька”). – 10 арк.

⁵⁹ Там само. – Арк. 3.

⁶⁰ Там само. – Арк. 2.

⁶¹ Там само. – Арк. 8.

⁶² *Коровицький І.* Олександр Лотоцький у Варшаві / І. Коровицький // Лицар праці і обов’язку. Збірник присвячений пам’яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка / [за ред. Б. Гошовського]. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 83–84.

історичному архіві України у Львові, дуже важливі. Вони висвітлюють переважно співпрацю О. Лотоцького з фактично першою неофіційною українською академією наук – Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, дійсним членом якого він був. На основі цих матеріалів вдалося також простежити його відносини з представниками старшого та молодшого покоління представників львівського історичного середовища.